

УДК 94:329.4(477.64-2) «2015» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-012

Німецьке питання в запорізькій декомунізації

О.Ф. Штейнле

Запорізький національний університет,
shteinle@ukr.net

Ключові слова:

декомунізація, топоніми, німецька громада, Запорізький край.

Розкриваються особливості подолання спадщини комуністичної ідеології у місті Запоріжжя у 2015 році. Описуються пропозиції з увічнення пам'яті німецьких діячів та історії німецької громади краю у назвах вулиць. Дається оцінка загальному місцю німецьких топонімів на оновленій карті Запоріжжя та розглядаються відхилені місцевою владою пропозиції перейменування. Обґрунтовується висновок про декомунізацію в місті Запоріжжя як приклад збалансованого врахування української історії та ролі національних меншин.

The German question in the Zaporizhzhia decommunization

O. Shteinle

Zaporizhzhia National University

Key words:

decommunization, place names, the German community, Zaporizhzhia region.

The peculiarities of overcoming the legacy of the communist ideology in the city of Zaporizhzhia in 2015 are highlighted. The article describes the proposals to perpetuate the memory of the German figures and local Germans in the street names. It estimates the general location of the German names on the updated map of Zaporizhzhia and considers the renaming proposals rejected by the local authorities. It is proved the conclusion about decommunization in the city of Zaporizhzhia as an example of a balanced consideration of Ukrainian history and the role of national minorities.

Навесні 2015 року в Україні розпочався процес звільнення від спадщини комуністичної ідеології. 9 квітня Верховна Рада ухвалила пакет з 4 законів: про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, про відкриття архівів КГБ, про вшанування борців за волю України у ХХ ст. та про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. З 21 травня вони набули чинності. В українському суспільстві розпочалося очищення від символіки комуністичного режиму.

Найбільш резонансним та масштабним проявом декомунізації стало перейменування географічних назв, названих на честь керівників комуністичної партії та вищих органів влади та управління СРСР, відомих діячів комуністичного руху та місцевих радянських керівників, а також тих, що прославляли комуністичну символіку. Згідно з «дорожньою картою» місцеві органи влади протягом травня-листопада 2015 року повинні були виконати 4 кроки:

- 1) розпочати прийом заявок на зміну назв населених пунктів, вулиць, площ тощо;
- 2) організувати обговорення варіантів нових назв;
- 3) розробити проект рішення про перейменування;

4) прийняти рішення про присвоєння нової назви [1, с.12-18].

«Дедлайном» процесу має стати 21 листопада 2015 року. У випадку неспроможності органів місцевого самоврядування виконати ці пункти вчасно, перейменування перекладається на голову обласної державної адміністрації.

Відтак у суспільному житті України розпочався найбільш масштабний за всі роки незалежності процес зміни географічних назв та символіки. Звільнення від ідеологічної спадщини комунізму – лише один бік. Інший, не менш важливий, – це відкриття «вікна можливостей» для формування нової картини назв. Відмова від радянських топонімів створила вакуум, який повинні заповнити нові назви, схвалені громадою. Тож зараз ми стали свідками унікальної ситуації з можливістю закласти до місцевої топоніміки імена та символи, що не сприймалися консервативно налаштованою адміністрацією. Мова йде не лише про українські національні назви. Перспективи отримати більш вагоме місце в культурному просторі України відкрилися і для етнічних меншин, зокрема німецької.

Не стало виключенням і місто Запоріжжя – великий промисловий центр на Півдні України.

Робоча група з декомунізації при голові Запорізької міської ради була створена 2 липня 2015 року [2]. До її складу увійшли представники міської влади, науковці, підприємці та діячі мистецтва. Протягом липня-серпня 2015 року члени групи формували списки назв та об'єктів, що підпадають під дію закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та розпочали відбір пропозицій щодо їх заміни. Запорізька «декомунізація» розпочалася.

Головним завданням даної статті є заклик подумати над викликами та перспективами, які відкриваються перед німецькою громадою Запоріжжя під час перейменування міських назв.

Станом на 2015 рік на карті міста Запоріжжя вже були присутніми назви, пов'язані з представниками німецької нації. У Ленінському районі сховалася вуличка Бетховена (довжиною аж 250 м). У іншому районі – Шевченківському – за бажанням можна розшукати вулицю, що носить ім'я відомого філософа та публіциста XIX ст. Олександра Герцена. Знаменитий агент Ріхард Зорге (1895-1944) та керівник полярної експедиції на пароплаві «Челюскін» Отто Шмідт (1891-1956) також увічнені на карті міста.

Цілоком передбачувано більша частина німецьких назв Запоріжжя належить діячам світового комуністичного руху. Власні запорізькі топоніми мають німецькі філософи-матеріалісти Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, фундатор газети партії більшовиків «Іскра» Микола Бауман, засновники Компартії Німеччини Роза Люксембург, Клара Цеткін, Ернст Тельман та Вільгельм Пік. Останній, як відомо, після 1949 р. виконував обов'язки президента Німецької Демократичної Республіки [більш детально див.: 3]. Усі зазначені історичні діячі не мали до Запоріжжя жодного відношення. Своєю появою на карті міста вони завдячували політиці радянської влади з формуванню «нової радянської людини» – неприв'язаної до конкретної території; такої, що швидко та легко змінює місце проживання та є надійною опорою центральної влади. Створюючи типовий для усього СРСР простір з уніфікованими назвами, радянська верхівка формувала комфортне середовище проживання для «нової історичної спільноти» – «радянського народу».

Своєрідним виключенням стали вулиці, названі на честь етнічних німців, що мали зв'язок із запорізьким краєм: Вільгельма-Олександра Вінтера (начальника будівництва Дніпрогесу протягом 1927-1932 років) та Йоганна Леппіка

(організатора місцевого відділу Надзвичайної комісії – «ЧК»). Хоча й тут є пояснення. Їх позиціонували, перш за все, не як видатних запоріжців, а як провідників радянської модернізації. Свідченням цього може бути меморіальна дошка Йоганна Леппіка [4]. Вона звертає увагу на його місце в партійній та державній ієрархії – «організатор Олександрівського повітового ЧК і замісник голови ревкому», – й жодним словом не підкреслює його місцеве походження.

Тож станом на початок 2015 року вулиці з німецькими назвами в місті Запоріжжя в абсолютній більшості належали до радянської символічної традиції, продовжуючи виконувати покладені на них функції й 24 роки після зникнення СРСР. Альтернативний досвід – наприклад, німецькі культурні діячі чи представники місцевої німецької громади, що зробили значний внесок у розвиток краю, – ігнорувався.

Що цікаво, практично жодних змін не відбулося після здобуття Україною незалежності. Місцева влада, сформована на основі колишньої радянської номенклатури та орієнтованого на російський ринок бізнесу, блокувала будь-які масштабні спроби оновлення топоніміки Запоріжжя. Лише під значним тиском у місті з'явилися поодинокі вулиці, пов'язані з козацтвом або окремими місцевими діячами. Національні меншини, зокрема німецька, без потужної підтримки центральної влади не мали можливості подолати консерватизм регіональних еліт.

Ситуація радикально змінилася з початком декомунізації. Перейменування отримало надто великі масштаби, щоб бути проігнорованим. Станом на серпень 2015 року у місті Запоріжжя змінити назву мали 116 назв (серед них райони, вулиці, провулки, площі, парки тощо). Обов'язковий характер процесу не дозволяв місцевій владі саботувати прийняття рішень. Тож місцеві керівники, незважаючи на усі спроби загальмувати або ж взагалі зупинити декомунізацію, не могли не звернутися по допомогу до наукової спільноти та громадських об'єднань.

Представники історичного факультету Запорізького національного університету увійшли до складу міської комісії з декомунізації, стали постійними представниками на громадських слуханнях в районах міста, надавали експертну допомогу. Результатом такої співпраці став перелік запропонованих нових назв для топонімів Запоріжжя. До нього увійшли пропозиції від чиновників, науковців, громадських об'єднань, мешканців міста.

Проект для перейменування, незважаючи на численні протиріччя міської влади та представників

громадських об'єднань, виявився доволі збалансованим. У ньому було реалізовано ряд принципово важливих для громади положень. Зокрема, представити у міських назвах імена й культуру усіх народів, що складають сучасну українську політичну націю.

Відтак, внаслідок позитивного рішення міської ради на карті Запоріжжя з'явилися цілий ряд вулиць, пов'язаних з німецькими сторінками історії краю. Більша частина з них – це імена місцевих промисловців, що стояли біля витоків формування індустріального потенціалу краю.

До групи відомих німецьких господарників належав Герхард Ремпель (1773-1847) – один з перших німецьких переселенців до Запоріжжя. Разом з родиною оселився у колонії Шенвізе (зараз територія заводу «АвтоАЗ» у Комунарському районі міста). Він також брав участь у заснуванні першого заводу сільськогосподарських машин на території міста [5].

Ще один представник німецьких підприємців, представлений на карті міста Запоріжжя, – Герман Нібур (1830-1906) – відомий місцевий промисловець, що заклав основи борошномельної галузі в регіоні. У 1872 році збудував перший на Запоріжжі паровий млин. 1882 року звів паровий млин у колонії Шенвізе. На той час це було найбільше підприємство подібного роду в Європі. Економічним успіхам закладу Нібура сприяла як опора на новітні технології, так і близькість залізниці. Будівля млина до цих пір збереглася. Також Герман Нібур брав участь у формуванні банківської системи на Запоріжжі, заснувавши 1904 року банк у колонії Розенталь [6, с.10-15].

До діячів радянської епохи також належить Георгій Вегман (1899-1973) – архітектор німецького походження, який керував відновленням архітектурного ансамблю Соціалістичного міста (зараз це переважно Орджонікідзевський/Вознесенівський район Запоріжжя) в післявоєнні роки. Окрім того, за його проектом була зведена концертна зала імені Михайла Глінки, у якій нині розташована Запорізька обласна філармонія [7]. Завдяки ідеям Георгія Вегмана центральна частина сучасного Запоріжжя може похвалитися рідкісними зразками синтезу конструктивізму та радянського ампіру.

Останній приклад добре ілюструє зміст декомунізації не як помсти за колишні злочини комунізму, а як формування виваженої та гуманістичної картини міста, у якій зростатимуть нові покоління запоріжців. Саме тому власне місце серед запорізьких топонімів отримали видатні діячі радянської епохи, що попри історичні умови працювали на благо громади.

Крім персоналій німецьких діячів, у проєкті перейменування вулиць міста Запоріжжя знайшли відображення й дві збірні назви. Перша – на честь Розенталя – історичної назви поселення менонітів у селищі Верхня Хортиця, заснованої ще 1789 року [8]. Друга назва – вулиця Менонітська – присвячена загалом спільноті менонітів, що зробили великий внесок у розвиток міста та регіону.

На жаль, не усі пропозиції щодо увічнення пам'яті німецької громади Запоріжжя отримали підтримку міської комісії з декомунізації. До таких належить ідея присвоїти одній вулиць нинішнього Заводського району традиційну назву місцевості – Маркусове (відповідно вулиця Маркусова). Ця назва походить від імені німця Еммануїла Марка (1781-1853) – колишнього генерала та власника селища Павло-Кічкас.

Не зайшли підтримки пропозиція вшанування пам'яті Пітера Леппа (1817-1871) – уродженець колонії Ейнлаге (нині частина міста Запоріжжя). У Пруссії він зміг опанував професію годинникового майстра. Згодом на території колонії Розенталь (Верхня Хортиця) за його ініціативою було заснувано завод годинникових механізмів. Також до його сфери інтересів потрапили сільськогосподарські машини [9, с.31]. Ремонтуючи їх, Пітер Лепп запропонував кілька власних нових механізмів. У 1850 році з'явився завод сільськогосподарських машин, що отримав загальне визнання у Російській імперії [10].

Також на карті Запоріжжя не знайшлося місця для Андреаса Вальманна – крупного хортицького землевласника, що з 1880 року став компаньйоном Пітера Леппа у виробництві землеробської техніки. З його родиною пов'язаний відомий у місті триповерховий будинок «die Burg» або ж «замок Вальманна», розташований за адресою: місто Запоріжжя, вул. Комінтерну, 7. За даними місцевих краєзнавців, дружина підприємця планувала створити у ньому дитячий садок, але на заваді її планам стала революція 1917 р. [11].

Не отримав підтримки Микола Корф (1834-1883) – відомий просвітителю та земський діяч на Півдні України, чия новаторська діяльність була широко відома за межами регіону. Незважаючи на знатне походження з роду вестфальських баронів, він присвятив власне життя створенню системи якісної та доступної освіти для дітей із незаможних родин. Внаслідок його активної роботи була створена Олександрівська повітова навчальна рада та розпочалося становлення народних шкіл. Сам барон системно бачив майбутнє освіти для широких мас. Тому він дбав і про написання доступних підручників, і про обмін

досвідом між педагогами [12, с.41-43]. Не меншим був його внесок у становлення мережі бібліотек на території регіону [13].

Оминули увагою при складанні проекту нових назв міста Запоріжжя й постаті окремих наукових та культурних діячів німецького походження. Яків Тіссен – голова шкільної ради Верхньохортицької школи для дівчат, заснованої в 1895 році. Під його опікою школа пережила свій розквіт. На жаль, у подальшому він став жертвою репресій радянської влади, а школу ліквідували [14].

Представник радянської епохи Юрій Шульте (1910-1995) – науковець, що розробив теоретичні основи електроплавки сталі. Протягом 1947-1987 років він очолював кафедру машин та технології ливарного виробництва Запорізького машинобудівного інституту (нині Запорізький національний технічний університет). Досягти значних успіхів у науці йому допоміг великий досвід практичної роботи на металургійних заводах, особливо «Дніпроспецсталі». На міжнародному рівні його ім'я стало відомим завдяки способу електрошлакової переплавки сталі, а також завдяки понад трьом сотням публікацій з проблем металургії [15].

Думка про необхідність зберегти пам'ять про колишню німецьку колонію Шенвізе також «канула до Лети», хоча й з більш об'єктивних причин. На сьогодні більша частина території колонії не є заселеною, а знаходиться під приміщеннями Запорізького автомобілебудівного заводу.

Загалом, проект перейменування географічних назв Запоріжжя у ході декомунізації 2015 року врахував близько половини пропозицій щодо німецьких топонімів міста. Німецькі імена

становлять 1/15 серед усіх нових назв, що, з огляду на «успіхи» попередніх років, є величезним проривом. У чому причини такої доброзичливості? На нашу думку, їх дві.

По-перше, німецька громада Запорізького краю була однією з найбільш потужних та впливових в Україні. За переписами населення кінця XIX – першої третини XX століття німці були третьою за чисельністю національною групою в регіоні після українців та росіян. У економіці вони стали піонерами та фундаторами цілих галузей промисловості, сільського господарства та сфери послуг – машинобудування, переробка сільськогосподарських продуктів, банківські послуги тощо. Так само в культурі вплив німецьких колоністів виходив далеко за межі власної громади. Але згідно з політичною лінією 1930-х – початку 1990-х років заборонялося підкреслювати їх внесок у розвиток регіону. Контраст між здобутками німецької громади та їхнім відбиттям у назвах міста у Запоріжжі був особливо сильним і комісія з перейменування не могла його не врахувати.

По-друге, на користь німецьким варіантам зіграло протистояння всередині комісії. Консервативно налаштовані чиновники виступали за відтворення російської імперської та радянської традицій в місті, тоді як наукові працівники та громадські активісти лобювали українські національні назви. Німецькі назви у цілому ряді випадків були тим допустимим компромісом, який могли підтримати обидві сторони.

Та незважаючи на всі перипетії запорізької декомунізації, можна констатувати, що громада Запоріжжя зуміла створити вдалий приклад врахування пам'яті місцевої німецької громади при формуванні нової картини назв регіону.

Джерела та література

1. Як перейменувати вулицю. Правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів: Методичний збірник / Сергій Бутко, Наталія Мужикова (упоряд.). – Львів : Часопис, 2014. – 148 с.
2. Розпорядження Запорізького міського голови О.Ч. Сіна від 02.07.2015 №180р «Про створення робочої групи по підготовці заходів, пов'язаних з виконанням Закону України від 09.04.2015 №317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» // Поточний архів Запорізької міської ради.
3. Князьков Ю. Вулиці міста Запоріжжя: короткий довідник / Ю. Князьков. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2015. – 248 с.
4. Меморіальна доска Леппику Йоганну Тенновичу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.zp.ua/lepnik-ig>
5. Державний архів Запорізької області. – Ф.12. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.3-4.
6. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в контексте социальной истории: к постановке проблемы / Н.В. Венгер // Вопросы германской истории. – 2006. – №3. – С.5-23.
7. Вегман Георгий Густавович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sovarch.ru/arch/v/279>

8. Chortitza Mennonite Settlement (Zaporizhia Oblast, Ukraine) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://gameo.org/index.php?title=Chortitza_Mennonite_Settlement_\(Zaporizhia_Oblast_Ukraine\)](http://gameo.org/index.php?title=Chortitza_Mennonite_Settlement_(Zaporizhia_Oblast_Ukraine))
9. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Н. Венгер // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип.16. – С.29-36.
10. Лепп Пітер // Онлайн-довідник «Славетні запоріжці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=6686&lang=ukr&news_code=
11. Акбаш Р. Интересное Запорожье: Верхняя Хортица. Дорогами меннонитов / Р. Акбаш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://misto.zp.ua/article/partners/interesnoe-zaporoje-verkhnyaya-khortica-dorogami-mennonitov_10436.html
12. Гордеев Б.В. Н.А. Корф – выдающийся педагог, организатор земских народных школ на юге Украины / Б.В. Гордеев // Етнокультурні процеси на півдні України: Збірник наукових праць II регіональної наукової конференції 4-5 червня 1998 р. – Запоріжжя : ЗДТУ, 1998. – С.40-43.
13. Антошак М.М. Внесок М.О. Корфа у розвиток бібліотечної справи / М.М. Антошак // Культурологічний вісник. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 14. – С.23-28.
14. Пояснювальна записка до проекту №97 рішення Запорізької міської ради «Про перейменування вулиці Кржижанівського в місті Запоріжжі на вулицю Тіссена» // Поточний архів Запорізької міської ради.
15. Шульте Юрій Августович // Онлайн-довідник «Славетні запоріжці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=7618&lang=ukr